

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК
ОЛЕКСАНДР КОМАРОВ

ШЛЯХ
СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

Рецензенти:

Євген Бистрицький
Наталя Яковенко
Сергій Плохій

Літературний редактор:

Оксана Мельник

ЗАПОРІЖЖЯ
ПЛАТФОРМА
СПІЛЬНИХ ДІЙ

Шлях становлення української ідентичності

I. ВСТУП

Народна легенда донесла звістку про нащадків козака Шука. Після битви під Полтавою він оселився на Галичині. Його внуків життя повело в різні сторони. Тож один із них згодом узяв прізвище Шухевський і пристав до польської шляхти. Другий став називатися Шухов, адже обраний ним шлях завів його до Російської імперії. Третій син обрав долю греко-католицького священика, а прізвище його стало Шухевич. Кожен пішов власним шляхом і, крокуючи ним, формував ідентичність.

Поміркуймо про ідентичності. Що вони собою являють, за яких умов постають, яким чином змінюються? Що є сталим і що є мінливим у ідентичності? Як формуються уявлення про себе окремої людини? Як формуються уявлення про себе цілих спільнот? Ми шукатимемо відповіді на ці складні питання в ході всієї нашої подальшої розмови, а наразі спробуймо зробити висновок з народної творчості – з легенди про нащадків козака Шука: ідентичність формується і розвивається впродовж життя – у часі й обставинах. Цей шлях – шлях становлення української ідентичності – спробує пройти крізь обставини і часи, аби дошукатись відповіді на ключове питання: чим є сучасна українська громадянська нація, і з яких джерел вона черпає силу.

Та з чого ж має початися наша хода? Чи маємо вслід за творцем української історії Михайлом Грушевським розпочати з великих князів київських, від яких маємо і герб наш, і перший образ держави; чи питання про виникнення сучасної громадянської нації скерує нас в іншу точку історії – де нації виникають як дійсний спосіб утворення політичних спільнот. Спільнот, які можуть бути монокультурними або полікультурними, але так чи інакше знаходять спільні смисли свого сьогодення і спільні візії свого майбутнього. Ми звернемося не так до повісті літописця Нестора, який зберіг для нас перекази про великих київських князів, як до творчості поета Шевченка, який промовляє до сучасників славетними історіями про українських козаків.

Варто зазначити, що точка відліку нашого шляху від українського козацтва має не свавільний і не суто поетичний характер. Однак

вона збігається з поглядами провідних істориків сьогодення, які називають пізнє Середньовіччя і початок доби Модерну часом зародження націй як явища. Отже, українська ідентичність починає формуватися синхронно зі змінами історичного ландшафту європейських народів, а подекуди й перебуває з ними у взаємозумовленому зв'язку.

Вже згаданий літописець Нестор – чи, вірніше, різні літописці, які працювали над «Повістю минулих літ» – намагався з'ясувати «звідки пішла Руська земля» і як вона «постала». Русь – тогочасне слов'янське державне утворення із центром у Києві – є пращуром сучасних національних держав: України, Білорусі й Росії. Її засновниками були скандинавські вікінги, варяги, які підкорили місцеві племена. Їх нащадки згодом навернулися до християнства. Згідно з Нестором, від варягів пішла і назва – Русь. Зв'язки між Київською Руссю й Україною ретельно описав Михайло Грушевський у головній праці свого життя «Історія України-Руси». Однак ми не можемо говорити, що Київська Русь була національною державою. Там не було жодної з сучасних націй – ані білорусів, ані росіян, ані українців. Так само, як ще не було сучасних німців, французів та італійців імперії Карла Великого. Нації, як модерний спосіб самоусвідомлення народів виникли набагато пізніше, і це добре показує Сергій Плохій у своїй роботі «Походження слов'янських націй».

Шевченко у «Кобзарі» писав уже не про Руську землю, а про Україну. Чи знаємо ми, коли саме зникає давньоруська ідентичність і виникає українська? Хто першим назвав себе українцем? Історики дають відповідь: першим був запорозький козак Олешка Захар'їв, який потрапив у полон під час походу на Московське царство у 1619 році. Коли при допиті його запитали, ким він є, він відповів що є «українцем». Приблизно тоді слово «Україна» з'являється у народних піснях. Ці свідчення переконують: початки України пов'язані з козацтвом.

Для унаочнення – Московське царство вдалося до реформ і перейменувалося у Російську імперію лише за 100 років, у 1722 році. Проте обличчю сусідів самотужки розібратися з витоками їх ідентичності.

Звертаючись до модерних підходів історичної науки, ми ніби ще раз повторюємо тезу відомого британського історика Бенедикта Андерсона: «Нації – це нарації». У випадку з українською нацією

– це ще й нарація, яка пишеться знизу. Пишеться самим суспільством, його громадянами. Пишеться в режимі реального часу – як сьогодні, так і в минулі сторіччя. І хоч ми одразу маємо визнати, що козацька спільнота ще не мала всіх ознак сучасної громадянської нації, точку відліку сучасної української ідентичності, менш із тим, ми вкорінюємо саме у ній.

Розпочинаючи наш шлях від козацтва, ми жодним чином не ігноруємо попередню історію, проте хочемо зробити акцент на тому, що політичні спільноти сьогодення є, скоріше, свобідними об'єднаннями свідомих людей, відповідальних за своє спільне життя. Звісно, маючи цю тяжку ношу, націям хочеться здаватися старшими, ніж вони є. Наче зумовленими історичним роком, який раз і назавжди визначив їх межі, їх теперішнє і майбутнє. Так, можна тішитися думкою про сталість свого існування і не перейматися його змінами. Насправді новочасна історія сильно переплетена з вільним вибором здатних до об'єднання спільнот і окремих людей. Цей вибір починається з вибору ідентичності – відповіді на питання, ким ми є, і яке є наше призначення у цьому світі.

І хоч ми поки що не дали чіткого визначення, чим є ідентичність, спробуємо вказати, де і коли вона виникає. Наша теза полягає в тому, що найвиразніше ідентичність виникає на пограниччі. Найбільш визначні події духовного життя (або «граничні ситуації» за німецьким філософом Карлом Ясперсом) мають вирішальне значення для виникнення сталого світогляду окремої людини. Однак це працює і для широкого кола. Історія рясніє прикладами, коли саме з периферії – з місць, які певний час перебували на маргінесі – постають культурні і політичні тренди, які створюють нові цивілізаційні норми на століття вперед. Це можна простежити на прикладах ковбоїв та баронів-розбійників у Сполучених Штатах Америки, піратах Британської Імперії, які згодом склали одне тіло з британською аристократією. Або ж на прикладі швейцарських військових найманців, які утворили чи не найбільш стабільну державу новочасної Європи. Подібно держава Олександра Македонського – Македонія – була периферією тогочасної Греції. Юдея, звідки постало християнство, знаходилась на пограниччі Римської імперії. Також і сучасна Росія виникла з далекої периферії Київської Русі – Московського царства.

Пограниччя доволі часто стає джерелом креативності. Місце, де постало українське козацтво – пограниччя між могутнішими державними утвореннями пізнього Середньовіччя: Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією. Саме воно дало перший імпульс для виникнення однієї з найбільших країн сучасної Європи – України. Становлення української ідентичності не було простим і однорідним, зазнавало багато впливів, злетів і падінь, зазнає і сьогодні, адже Україна продовжує перебувати на пограниччі. Це означає для нас не лише небезпеку. Досвід пограниччя дає нам право стверджувати: Україна не тільки здатна до утворення успішної сучасної громадянської нації, але й потенційно має що повідомити світу.

II. ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ

Якщо б спитати середньовічного мешканця сучасних українських земель, ким він є, то найчастішою відповіддю було б: «я є православний». А якщо він був селянином, то сказав би ще «я є мужиком».

Україна – це модерне явище. Так само, як і будь-яка інша сучасна світова держава. Громадянське суспільство, громадянська нація, регламентовані державні інститути, права і свободи особи, національна ідентичність – все це надбання кількох останніх століть. Ще за пізнього Середньовіччя більшість населення європейських країн не мали того, що згодом було названо громадянськими правами, а ідентичність визначалася за релігійними ознаками та за станом. Ми вживаємо поняття громадянська нація і політична нація як синоніми, адже нація як така складається з громадян. Громадянин є суб'єктом політичного процесу, залученим до відповідальних дій. Він є творцем своєї долі і колективної долі свого суспільства. Держава в сучасному значенні – це здобуток, який виборювався знизу, почасти у жорсткій боротьбі з пригнобленням, а на чолі цієї боротьби ставали спроможні до ризику бунтівники.

Тут ми зробимо перший підступ до визначення поняття ідентичності. Вона не зароджується без волі до самостійності. Не виникає без бунту. Однак не виникає і без ширшого колективного смислу, який перевершує окреме «я» і, відтак, здатен об'єднувати, перетворювати бунтарські пориви на організацію спільнот. Отже, наразі дамо таке визначення: ідентичність – це співвіднесеність окремого «я» з більш широким колективним смислом. Або ж, іншими словами, ідентичність – це воля до самостійності і спільний смисл, який визначає, заради чого реалізується воля. Ідентичність, як і креативність, виникає на пограниччі, тобто посередині між стійкими і визначеними особистісними інтересами і колективним цілим. Воля є умовою непохитності, а смисл є умовою єдності. Ані ідентичності, ані державності не виникає без обох чинників у їх взаємодії. В ході нашого шляху ми спробуємо простежити, чим жилася українська воля, і звідки вона брала свої смисли, які століттями формували і укріплювали українську політичну націю.

Україна була завжди сильно пов'язана із зовнішнім світом. За Середньовіччя європейський континент багато в чому посту-

пався іншим куточкам світу. Індія перевершувала його багатством, мусульмани почасти культурою і військовою справою, Китай мав розвинений державний устрій. Світовий статус Європи почав змінюватися з відкриттям Америки. 1492 рік – рік відкриття Колумбом Америки – став не тільки початком доби модерності, але й, початком піднесення Заходу, яке тривало наступні 500 років. За дивним збігом обставин перша згадка про запорізьких козаків припадає саме на 1492 рік, коли у нижній течії Дніпра козаки захопили та знищили турецький корабель. А потім за 500 років, у 1991 році, з'явилася незалежна держава, якій козаки дали своє ім'я. Слід показати, як поява українського козацтва була тісно переплетена зі складним процесом піднесення Заходу.

Як і в багатьох випадках, рушієм стали грошові справи. Середньовічна Європа страждала від постійної нестачі срібла, з якого виробляли тогочасні монети. Після відкриття Америки багаті запаси срібла стали масово потрапляти у Європу з перуанських шахт. Це призвело до революції цін – насамперед на харчові продукти. Найбільше скористалася цим польсько-литовська Річ Посполита, а особливо українські землі, які тоді входили у її склад.

Тоді Русь як держава перестала існувати після монгольської навали. Але руська знать зберегла статус у Великому Князівстві Литовському, а після його об'єднання з Польським королівством – у Речі Посполитій. Завдяки новій економічній ситуації роди руських шляхтичів – Заславські, Збаразькі, Вишневецькі та інші – стали казково багатими, а своє багатство могли конвертувати у політичні впливи. Одна цей же процес призвів і до нової хвилі поневолення селян, які стали масово тікати на землі пограниччя – на землі так званого «Дикого поля». Саме там виникла Запорозька Січ. Які це були землі? І що за люди тікали туди, шукаючи долі вільного степового життя?

На вільні, проте менш обжиті землі тікали ті, хто не боявся ризику. Ті, хто не вагалися ризикнути заради кращого життя. Козаків іноді зображають як розбійників. Частка правди у цьому є. Тогочасне суспільство було просякнуте насильством. На ньому будувалися майже всі сторони життя, і тяжко уявити, яким чином запорізькі козаки могли б бути винятком. Але вони були особливими розбійниками – такими, яких оспівували у народних піснях,

і про яких розповідали легенди. Уособленням цього типу розбійників були Робін Гуд у англійців, Біллі Кід у американців, Яносік у поляків та словаків, мексиканський Хоакін Мур'єта як прототип легендарного Зорро. Усіх їх відносять до так званих «соціальних бандитів» – вільних людей-воїнів, які жили поза законом на окраїнах тогочасного суспільства – як географічних, так і соціальних.

Доречні й інші порівняння. Історики вказують на схожість українського «Дикого поля» та американського фронтиру – теж вільних і не обжитих земель. Джексон Тернер стверджував, що саме на фронтірі формувався американський національний характер. Так само на українському фронтірі формувався національний характер України. Козаків також порівнювали з британськими піратами, які, слід визнати, відіграли істотну роль у розбудові й зміцненні Британської імперії. Почасті зародки державності виникають зі здатності до непокори. І це загальносвітова практика, завдяки якій виникли й деякі наймогутніші держави сучасного світу.

Тут цілком слушно, може виникнути питання: чому ж саме запорізьким козакам вдалося утворити свою державу? Чому це не вдалося донським чи яїцьким козакам? Адже вони теж жили на пограниччі, також були православними і мали військову організацію.

Відповіді на ці питання слід почати з того, що українські землі Руси разом з козацтвом належали до цілком іншого політичного та цивілізаційного простору. Ми вкорінюємо здатність запорізьких козаків до державотворення у політичній традиції Заходу. Як писав гарвардський професор Ігор Шевченко, захід прийшов на українські землі у польському кожусі. Саме перебування у складі Речі Посполитої частини руського народу визначило дух майбутньої української держави. Відоме гасло шляхтичів «Нічого про нас без нас!» стало засадою політичного устрою Запорозької Січі, а згодом і Гетьманської держави. Річ Посполита була шляхетською республікою. Права і привілеї шляхтичів були безпрецедентними. Вони мали право обирати короля, але король не мав права їх судити і карати. Шляхта обґрунтовувала свої привілеї тим, що вона захищає Річ Посполиту, ризикує життям а тому заслуговує особливого статусу. Але козаки робили те ж сам – часом і набагато краще. Так, участь козаків у битві при Хотині проти турків під проводом легендарного гетьмана Сагайдачного забезпечила перемогу польського

війська. Тому в складі Речі Посполитої козацька старшина вимагала для себе таких же прав і привілеїв, що і в польській шляхти – а коли це не вдавалося, козаки піднімали повстання. Зрештою, найвідоміші козацькі ватажки, оспівані й увіковічені у народних піснях – Байда Вишневецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький – теж були шляхтичами. Проте вони ставали на бік козацтва. Навіть борячись зі шляхтою Речі Посполитої, українські козаки свідомо наслідували її політичний устрій, який, попри усі обмеження і зловживання, засадничо був демократичним.

Однак аби набути рис держави, козацтву не вистачало чинника, який міг би об'єднувати заради великої і довгострокової мети. Наприкінці XVI – у першій половині XVII століття таким чинником стала православна віра. Як писав Тарас Шевченко, відповідаючи на закиди російського історика, що українські козаки були простими розбійниками:

Брешеш лютий враже
За святую правду волю
Розбійник не встане!

І тут знову слід показати, що процеси українського державотворення і релігійно-політичні процеси тогочасної Європи були взаємозалежними. Загалом, католицька Річ Посполита, до складу якої тоді входили більшість українських земель, була толерантною до віросповідань. Недаремно у цій державі знайшли притулок юдеї, яких масово виганяли з інших католицьких держав. Православні, як і юдеї, до певного часу не знали утисків від польсько-литовської влади. В той час усю католицьку Європу залила хвиля релігійних воєн. Причиною була Реформація, тобто виникнення протестантизму. У 1517 році німецький проповідник Мартин Лютер оприлюднює славнозвісні 95 тез. Шукаючи прихистку від переслідувань католиків, протестанти масово переїжджають до Речі Посполитої. Але наприкінці XVI століття ситуація різко змінюється. Католицька церква під викликом протестантизму й сама починає реформуватися. Частиною цих реформ стає заснування і поява ордену єзуїтів, покликаних боротися зі схизматиками – тими, що не сповідують католицьку віру. З часом єзуїти з'являються у Речі Посполитій. Там вони здобувають сильні впливи, бо стають особистими духівниками короля і багатих шляхетських родів. Але головною зброєю

езуїтів була освіта. Вони створюють мережу колегіумів – найкращих освітніх закладів того часу. Навіть православна знать віддавала дітей на виховання єзуїтам: не дивно, що і Хмельницький, і Мазепа були випускниками єзуїтських колегіумів. Єзуїти досить швидко справилися з протестантською загрозою. На хвилі успіху вони взяли за інших схизматиків – православних. Наслідком політики католицького тиску стає Брестська унія 1596 року, коли більшість митрополії – верхівки православної церкви – переходить від Константинопольського патріархату до Ватикану. Так утворюється нова греко-католицька церква. Її утворення було наслідком компромісу. Новоутворена церква підпорядковується Риму, але зберігає православну (візантійську) обрядовість.

Православна віра в державі фактично опиняється поза законом. Місцеві православні еліти, у першу чергу князь Костянтин Острозький та міщани великих міст, вдаються до опору заради збереження традицій. Вони використовують «зброю свого ворога», єзуїтського товариства, тобто освіту й культуру. Так виникають Острозька і Києво-Могилянська академії, Київське та Львівське братства зі школами і друкарнями. Ці нові інституції формують освічену місцеву православну еліту, запускають процес, який прийнято називати першим українським національно-культурним відродженням.

Захисниками православної віри стають запорізькі козаки. На той час козацька старшина вже досягає певної суспільної значимості завдяки приросту фінансових і військових можливостей. Успішні походи проти турків, татар, московитів дозволяють збагатитися на військових трофеях, а контрольовані козаками землі пограниччя уможливають торгівлю важливими для Європи харчовими продуктами. В той же час вони залишаються безправними, а точніше – не мають тих прав і привілеїв, які має шляхта Речі Посполитої. Польські шляхтичі не бажають визнавати рівними за станом учорашніх селян-утікачів та відчайдушів. Козаки і польські шляхтичі виступають союзниками, коли це збігається з їх інтересами – приміром, у військових походах проти Османської імперії або Московського царства. Але козаки і католицька польська шляхта різко розходяться, коли йде мова про захист православної віри. Разом із посиленням наступу на православну церкву козацький ва-

тажок шляхетського роду Петро Конашевич-Сагайдачний із усім Запорозьким військом вступає до київського православного братства. Козаки подали руку монахам, а монахи – козакам. Якщо козаки дали Церкві захист та опору, то Церква дала козацтву відчуття національної місії. Цей союз набув найвищої точки в повстанні під проводом Богдана Хмельницького, котре, на відміну від попередніх козацьких повстань, стає справжньою національною революцією і приводить до постання козацької держави.

Нагадаємо, на початку цього етапу йшлося про ідентичність як про серединну позицію між стійкими особистісними інтересами й колективним цілим. Боротьба козацької старшини за станове право, статки, привілеї та владу набувають цілковито іншого виміру – стають боротьбою за загальнонаціональні інтереси. Згодом побачимо, як ідея колективного цілого може змінюватись, або додавати нові елементи, перетворюватися. Так, для XIX сторіччя засадничим елементом стане українська мова та культура, а в XX столітті ми ввійдемо вже з ясним розумінням політико-правового ладу незалежної Української держави. Кожен з цих елементів – віра, культура, мова, держава – на різних етапах по-своєму буде формувати смислову складову колективного цілого української ідентичності.

Незмінною залишатиметься воля, сила духу і гасло «Нічого про нас – без нас!». Боротьба козаків за самостійність, звісно, переживатиме різні періоди, зазнаватиме піднесення і скрути, розбрату і конфліктів, тож надалі ми простежимо різні етапи козацької історії. Та можна впевнено стверджувати, що саме козацький дух, воля до самостійності і політична традиція козацько-шляхетської демократії стануть засадою кожного проекту української державності.

III. ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

Перша українська держава – Гетьманщина – була завбільшеки із сучасну Бельгію або Швейцарію. Зі Швейцарією Гетьманщину зближує і сам устрій держави, адже обидві спиралися на бунтівних вояків, які в статусі найманців періодично виступали на боці різних країн у військових походах. Швейцарцям лишень було простіше втримати свої території, які розташовані у гірській місцевості. Козаки ж були степовими вояками. При заснуванні Гетьманщина звалася просто – Військо Запорозьке.

Першим гетьманом нового державного утворення був православний шляхтич Речі Посполитої Богдан Хмельницький. Міжконфесійна і політична ворожнеча між католицькими і православними елітами Речі Посполитої досягла чималих масштабів. Католицька шляхта вбачала потенційну загрозу у постаті Хмельницького. У 1647 році була низка репресій проти його сім'ї і володінь. За цими діями стояли великі магнати, власники Чигиринщини Конєцпольські і чигиринський підстароста Дмитро Чаплинський. Саме ці події призвели до того, що згодом буде названо Національно-визвольною боротьбою українського народу. Хмельницький закликав усіх пригноблених, які були незадоволені становищем у складі Речі Посполитої, вступати у Військо Запорозьке. Одержавши підтримку козаків, а також уклавши угоду з кримським ханом, у 1648 році Хмельницький здобув низку блискучих перемог над військами Речі Посполитої. Саме королівство охопили повстання. Київське духовенство проголосило Хмельницького нащадком славетних князів Київської Русі, захисником православної віри і, таким чином, возвело його особу до ледь не монаршого статусу. Хмельницького підтримав і Константинопольський патріарх Йоаннікій II.

Незважаючи на значні військові успіхи, ситуацію, в якій згодом опинився Хмельницький можна назвати геополітичним жахом. Разом із козаками він контролював великі території, однак у той же час відчував загрозу від потужних сусідів. Статус гетьмана (або герцога) не робив його рівним з іншими самодержцями. Спроба ж поєднатися з монаршими династіями закінчилась невдачею після смерті сина Тимоша, який одружився на дочці молдавського воєводи. Сильна загроза надходила від польської шляхти, яка не була готова змиритися з військовими поразками. Хмельницький активно

шукав собі союзників, аби забезпечити свою владу і новостворену козацьку державу. Як можливі союзники розглядалися і шведський король, і московський цар, і османський султан.

У 1654 році Хмельницький і козацька старшина йдуть під протекторат московського царя. Це можна назвати першим геополітичним поворотом із заходу на схід. Історики і юристи багато сперечалися про зміст угоди між козацькою старшиною і царем – розглядати цей документ як визнання підданства або ж як угоду рівного з рівним. Традиції Запорозького Війська (тобто Гетьманщини), які формувалися під істотним впливом шляхетської демократії, взагалі не визнавали безумовного ієрархічного підданства. Польський король був першим серед рівних, а обирали його загальними зборами. Традиція обрання гетьмана поширилася і на запорізьких козаків. Очільник запорозького війська не набував свого статусу у спадок, – його обирали. Ба більше, церемонія вимагала обсипати попелом новообраного гетьмана, аби він не зазнався і завжди пам'ятав, завдяки кому посів свою високу позицію.

Традиція царювання в Московському царстві була геть іншою. Козацьку вимогу принести обопільну присягу на вірність царські посланці проігнорували – мовляв, цар нікому присяги не складає. Козаки присягнули царю в односторонньому порядку, і, з точки зору усталених політичних традицій, тут уже був закладений неминучий конфлікт. Козаки здобули політичні вигоди, але коштом символічних втрат.

В той же час, сама угода між царем і козаками, відома під назвою Березневі статті, містила не тільки широкі вольності для козацької старшини, але й усі ознаки договору між двома повноцінними державами. Згідно з угодою, за Гетьманщиною визнавалося право на власне військо та іноземні посольства, тобто повноцінна державна суб'єктність.

Слід зазначити, що ситуація Гетьманщини не була винятковою. Більшість держав у тогочасній Європі були композитними державами, або державами-«складанками». Річ Посполита складалася з Польщі й Литви. Іспанська монархія – з Арагону, Кастилії та Каталонії. Британська – з Англії, Уельсу, Ірландії та Шотландії. Чемпіоном була Священна Римська імперія. Вона складалася з близько 1600 великих і малих королівських, князівських, єпископських те-

риторій та міст, котрі підпорядковувалися верховному правителю – імператорові.

Історія Гетьманщини у Московському царстві і пізнішій Російській імперії покотилася шляхом вниз: від поступового обмеження автономії аж до повної її втрати і, зрештою, ліквідації Гетьманщини. Богдан Хмельницький прожив недовго після укладення угоди. Він помер за три роки – у 1657 році. Одразу після його смерті всередині держави почалися чвари за владу. Певна частина козацької старшини тяжіла до повернення до складу Речі Посполитої – за умови, що вона буде перетворена з держави двох у державу трьох народів: Польщі, Литви та Руси-України. Інші бачили майбутнє у союзі з московським царем або шукали союзу з Османським султаном. Через ці конфлікти Гетьманська держава розділилася на Правобережжя, що дивилося в бік Варшави, а також Лівобережжя, що тяжіло до Москви. Низове козацтво, тобто Запорозька Січ, підтримувало по черзі то тих то інших. Незалежну позицію зайняли козаки Слобожанщини. Зміни у цю ситуацію прийшли знову з Європи.

Через постійні конфлікти між християнами і мусульманами Священна римська імперія, Річ Посполита, Саксонія і Баварія вступили у війну проти Османської імперії. На стороні європейських держав виступили і козаки Правобережжя. Після перемоги союзних військ над османами під Віднем Річ Посполита значно зміцнила свій вплив на Правобережню Україну і стала шукати миру з Московським царством. У 1686 році між Москвою і Варшавою був ухвалений так званий «Вічний мир», згідно з яким Правобережжя відходило Речі Посполитій, а Лівобережжя – Московському царству. По суті, це означало остаточний поділ Гетьманщини.

З іншого боку, Вічний мир дав українським землям майже 20 років миру і спокою. Гетьманом Лівобережної України став Іван Мазепа. Його правління можна назвати «золотою добою» Гетьманщини. Це був час політичної стабільності, економічної активності та розквіту в літературі, музиці та архітектурі (так зване «Козацьке Бароко»).

Мазепа починав як суперлояльний васал московського царя, а згодом імператора Петра I. Тому козаки називали його спершу «не батьком, а вітчимом України». З Петром I пов'язаний поворотний пункт у російській історії – перетворення Московського царства на скроєну за європейським взірцем Російську імперію у 1722 році.

Намір Петра I «прорубати вікно в Європу» призвів до крайнього напруження сил і ресурсів. Словами Пушкіна, він «підняв Росію на дибки». Усі засоби були підпорядковані стратегічній меті – перемозі над головним суперником Петра I шведським королем Карлом XII у Північній війні (1700–1721 рр). Для Гетьманщини ціна цієї війни була дуже високою. Козаків брали на далекий північний воєнний театр та на побудову укріплень. Втрати серед них були величезні. Натомість, сама Гетьманщина страждала від постоїв російських військ, які поводитися, наче окупаційна армія. Вони били, а подекуди вбивали місцевих мешканців, безчестили їхніх дочок і жінок, забирали худобу. У відповідь на численні скарги Петро I заборонив своїм військам під страхом смертної кари «малоросійському народові чинити грабунок і кривду». Але коли пройшла чутка, що в Україну рухаються війська союзника шведів – польського короля Лещинського – і Мазепа попросив у Петра I допомоги, той відмовив: «Не тільки десять тисяч, але й десять чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться».

За таких обставин Мазепа вирішив вийти з-під влади Петра I і перейти на бік шведського короля Карла XII. Така поведінка відповідала тодішній європейській традиції: якщо сюзерен не може виконувати свої обов'язки по відношенню до васала, або виконує їх погано, васал має законне право на бунт. Це «право на бунт» було записане в англійській Великій Хартії та угорській Золотій Буллі. Його обґрунтував Тома Аквінський та модернізував Джон Локк, а в Речі Посполитій воно було само собою зрозумілою нормою. Тільки те, що з погляду Мазепи та козацької старшини виглядало як реалізація законного права, в очах російського імператора виглядало нечуваною зрадою. У 1709 році шведські війська разом із козацькими полками були розбиті в битві під Полтавою. На Мазепу була накладена церковна анафема, яку Російська Православна Церква не зняла й досі. З тих пір Гетьманщина мала тільки номінальну автономію. Існування її залежало від примх та волі російських імператорів та імператриць. Її двічі ліквідовували, двічі відновлювали, аж поки Катерина II у 1764 році не зліквідувала її остаточно. А вслід за Гетьманщиною у 1775 році зліквідувала й Запорізьку Січ. Російська імператриця розпорядилася привести «зручними способами» козацьку старшину разом із владними елітами Ліфляндії та Фінляндії

– двох інших автономних провінцій Російської імперії – для того, «аби вони обрусіли».

Так скінчилася військово-політична історія українського козацтва. Залишилися, однак, народна пам'ять про Україну як багату і вільну країну. У козацьких літописах та у народних піснях Україна – це не просто «окраїна», тобто козацька територія. І навіть не Гетьманщина. У народній уяві Україна поширювалася на землі по обидва береги Дніпра і тягнулася аж до Сяну, польсько-українського етнічного кордону включно зі Львовом. Козацька старшина мала чітке відчуття відрубності своєї землі як від Польщі, так і від Московщини, Литви і Татарії. Вона називала Україну «отчизною нашою» – землею, щодо якої існував священний обов'язок захищати її кордони, а в разі потреби – віддати за неї життя. Що ж стосується простих посполитих – тобто людей незнатного народу – дослідники нарахували близько 1200 народних пісень про Україну. У цих піснях вона часом оспівується у любовному чи навіть пестливому значенні – «мила Україна» або ж навіть «Українонька».

Кінець козацької України збігався з початком нової доби, котра знаменувала найбільш радикальну зміну у світовій історії – перехід від традиційного аграрного до модерного індустріального суспільства. Це був час політичних та індустріальних революцій, наукових відкриттів, технологічних винаходів та масових рухів. Стара Україна була породженням аграрної доби, новій Україні треба було знайти місце у радикально іншому, модерному світі... Нові обставини потребували нових сильних колективних смислів. І в XIX столітті вони з'явилися, а козацька історія віднайшла себе у новому вимірі.

IV. УКРАЇНА У ВИМІРІ КУЛЬТУРИ

У геополітичному плані XIX століття докорінно відрізняється від козацької доби. Перестала існувати Запорозька Січ і в той же час було ліквідовано Річ Посполиту і Кримське Ханство. Річ Посполиту розділили три сусідні імперії: Австрійська, Пруська і Російська. Остання підкорила і Кримське ханство. Геополітичний ландшафт центральної і східної Європи істотно змінився порівняно з пройдешніми століттями. Сучасні українські землі опинилися на 85% у Російській імперії, і на 15% у Австрійській (з 1867 року – Австро-Угорська імперія). Здавалося б, будь-які надії на власну державність утрачено. Однак перспектива прийшла з неочікуваної сторони. В час, коли були ліквідовані військово-політичні центри козацької самобутності, українська ідентичність набула свого вираження через мову, культуру і творчість. Можна стверджувати, що саме мовно-культурна ситуація XIX століття врятувала і навіть укріпила національну українську ідентичність у тому значенні, в якому вона є званою нами сьогодні.

Загалом, XIX століття проходило під гаслом модернізації в політичному, економічному, культурному сенсі. У 1770-1780 рр у Великій Британії починається хвиля індустріалізації, яка згодом поширюється і на континентальну Європу. Промисловість сягає набачених до того масштабів, розвинені індустріальні держави швидко збагачуються, а серед широких верств населення виникає новий суспільний клас – пролетарі. Однак змінюються не тільки способи господарювання й суспільні порядки. Змінюються і загалом уявлення людей про самих себе. Акт проголошення незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 рік) і Велика Французька Революція (1789 рік) започатковують новий тип політико-правового державного ладу – перехід від монархій до республік. Джерелом влади стає не монарх чи аристократ, а суспільство, громадянин, тобто нація як суб'єкт політико-правової легітимності. У цей час виникають модерні ідеології – лібералізм, націоналізм, соціалізм, фемінізм, – які по-різному проголошують емансипацію (тобто визволення) безправних груп. Всі ці нові політичні віяння дають сильний поштовх для національного відродження недержавних народів. Йдеться про різні стадії – від наукових зацікавлень народною культурою до масового руху за політичні права. Не лишалася осторонь і європей-

ська література. Вона піднесла знедолених – тих хто довгий час перебував на маргінесі – до статусу нових святих, нових пророків, нових лідерів.

Саме в цей час виникає літературний твір, значення якого для української культури годі переоцінити. У 1798 році у Санкт-Петербурзі друком виходить «Енеїда» Івана Котляревського. Вона є першим твором написаним сучасною українською мовою. «Енеїда» спирається на сюжет однойменної поеми римського поета Вергілія, однак її головними героями виступають українські козаки. Символічно, що через трохи більше двадцяти років після знищення російськими військами Січі українське козацтво виникає в літературі, а отже зміцнюється у колективній пам'яті. Причому, виникає українською мовою, яку в Російській імперії називали малоросійською. Саме так, через м'яку силу, зародки нової української ідентичності починають торувати собі дорогу. Козацький міф, який продовжує існувати у піснях і літературі, стає для малоросійського населення імперії чимось на кшталт недосяжної, однак бажаної утопії про вільне, самостійне і заможне життя. Показово, що саме цей міф залишається наскрізним і для православних галицьких русинів, які на довгий час залишаються підданими австрійської монархії, проте плекають надії на національне відродження у статусі українців. Україна в її сучасних кордонах, як вже було сказано, лишається розірваною між Австрійською та Російською Імперіями. Звісно, це не може не позначатися на населенні, яке адаптується під наявний суспільно-політичний і культурний лад. Однак об'єднавчою залишається колективна пам'ять про славетне минуле вільних і нескорених людей пограниччя – козаків.

Певною мірою, можна сказати, що в XIX ст. виникають дві України. Є стара Україна – країна колишньої Речі Посполитої і козацької держави. Є нова Україна, яка з'явилася у XIX столітті внаслідок російської анексії Кримського ханства та господарської колонізації причорноморських степів. Ця колонізація проводилася під егідою Російської імперії і мала намір утворити з анексованих територій Новоросію. Сюди переселялися колонізатори з Балкан, Німеччини, Греції та інших країн і країв. Але наймасовішою була колонізація українських селян, які перебиралися з сусідніх земель. До кінця XIX століття вони становили більшість у всіх губерніях. Тож те, що мало

стати Новоросією, насправді стало Новою Україною.

На територіях старої України з різною інтенсивністю виникали польські повстання, як проти російської, так і проти австрійської влади. Але навіть без повстань тут відчуються сильні польські впливи: більшість місцевих поміщиків аж до першої світової війни були поляками. Саме з поляками виникають найсильніші конфлікти старої України. І саме через ці конфлікти галичани, буковинці і закарпатці часто дивляться в бік Росії як потенційного союзника у боротьбі з поляками. І в цій ситуації між польським ковадлом і російським молотом загоряється іскрою нова українська ідентичність спершу в культурному, а згодом і в політичному сенсі. Боротьба поляків за власну свободу постає взірцем національно-визвольної боротьби для інших народів. Досить сказати, український гімн та гімн Ізраїлю починається так само, як і польський гімн: автори цих гімнів народилися на території із сильними польськими політичними впливами. Часто польська боротьба відбувається коштом інших народів – українців, литовців, але як анти-імперський проект, вона мотивує ці народи і до власного національного відродження. По суті, польський визвольний рух у складі імперій був тим самим, що і французький республіканський рух у Європі: і один, і другий вчили місцеві народи ставати націями.

Російська імперія боролася проти польського руху. Їй важливо було посилити свою присутність на новоприсєднаних землях. Елементами цієї політики було і заснування двох університетів: Харківського (у 1804 році) і Київського (у 1834 році). Ці університети були покликані створити нові освічені й лояльні до імперії еліти, які будуть здатні протистояти польським впливам. Зокрема, Російська імперія покладалася на місцевих українців. Завдяки цим планам і збігу обставин у Києві опиняються троє молодих людей, які відіграють надзвичайно важливу роль в українському національному відродженні – Тарас Шевченко, Микола Костомаров та Пантелеймон Куліш. Ключовою фігурою серед них був Тарас Шевченко.

У 1843 році його призначають до археографічної комісії Київського університету. Кріпака за народженням, ще юнаком його відправляють до Санкт-Петербурга як талановитого художника. Згодом російські творчі еліти викупувають його з рабства, адже високо оцінюють його художній таланти. 1840 році в Санкт-Петербурзі Шев-

ченко видає свою поетичну збірку «Кобзар», в якій, серед іншого, вдається до теми козацтва, оспівуючи славетне минуле нескореного народу. Вершина творчості Шевченка припадає на «Три роки» його повернення в Україну після призначення до археографічної комісії. Саме у цей час він пише свої найвідоміші і найбільш революційні поезії. Нащадків козацької старшини, які адаптувалися під нові імперські реалії, Шевченко називає «підніжкою Варшави» і «грязю Москви», адже для нього, звільненого своїми зусиллями з рабства, і вихованого в дусі Великої Французької Революції і республіканських ідей, взірцевою є саме козацька, вільна, до-імперська, доба.

Саме Шевченко разом з іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства, Миколою Костомаровим і Пантелеймоном Кулішем, стають засновниками нової української ідеї. Російська імперська влада сподівалася, що ці молоді люди будуть працювати на імперські інтереси проти польських впливів. Шевченко, Костомаров і Куліш вдаються до власного – ані польського, ані російського – сценарію. Вони пишуть твір «Книга буття українського народу», в якому проголошують ідею України як нової вільної республіки. Згідно з ідеями Кирило-Мефодіївського братства, український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а zarazом і найбільш волелюбний та демократичний, мав утворити федерацію слов'янських держав на зразок стародавніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки. Літературної діяльності виявилось достатньо, аби запалити віру у власну політичну спроможність у серцях і умах багатьох українців різних поколінь.

Російська влада арештовує цих молодих людей, а Шевченка віддає у солдати на заслання без права писати і малювати. З плином часу слідують Валуєвський циркуляр (1863 рік) і Емський указ (1876 рік), які істотно обмежують українську мову, літературу і політичну діяльність у Російській імперії, однак, справа літераторів живе.

Істотні зрушення відбуваються завдяки праці наступного покоління українських діячів, і в першу чергу – членів Київської громади. Одним із ключових був Михайло Драгоманов. Надихаючись творчістю Шевченка та поколінь європейських впливів, він розвиває федеративну ідею Кирило-Мефодіївського братства. До цієї ідеї він додає модерні європейські ідеології націоналізму, лібералізму і соціалізму. Після Емського указу Михайла Драгоманова позбавля-

ють посади у Київському університеті, і за дорученням Громади він виїжджає на Захід. Там він видає українські видання, які були заборонені російською цензурою. По дорозі Драгоманов зупиняється у Львові і знайомиться з місцевими українськими студентами. Найбільш талановитим серед них був поет Іван Франко. Під впливом ідей Драгоманова Франко робить в австро-угорській Україні роботу того ж значення і масштабу, яку Шевченко робить на українських землях тогочасної Російської імперії. Зрештою, Франко стає національним пророком і поетом. Наступне покоління після Драгоманова і Франка робить ще більш радикальний крок: вони замінять федеративну українську ідею на ідею України як повністю самостійної держави. Лібералізація політичного ладу в Австро-Угорській імперії дозволяє відкрити першу кафедру Української історії. Цю кафедру очолює майбутній видатний історик і лідер Української народної республіки Михайло Грушевський.

Перша світова війна призводить до краху усіх імперій у Центральній та Східній Європі. Поневоле Україна отримує свій шанс на реальну політичну самостійність. Ціле колективного смислу, укріплене літературним, політичним та історичним виміром, забезпечує нову якість змісту української ідентичності. Військова потуга, що несе козацьку символіку на своїх знаменах, забезпечує їй силу до реалізації.

У ХХ столітті Україна остаточно стає реальністю.

V. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У ХХ столітті

Описати складний процес українського державотворення у ХХ столітті стисло і змістовно – надскладна задача. Вимогливому досліднику слід звернутись до більш розлогої наукової літератури. Ми ж спробуємо охопити певні засадничі риси цього процесу.

Головним чином, йдеться про часи від початку Першої світової війни 1914 року до Всеукраїнського референдуму щодо проголошення незалежності України 1991 року. Дещо про новітню історію України ми скажемо на заключному етапі. Цей же завершиться визначним моментом, коли все українське суспільство від Ужгорода й до Донецька, від Сум до Сімферополя рішуче висловилося за спільне майбутнє у складі самостійної української держави. Чи зможемо ми назвати цей момент перемогою української ідентичності? Чи є він найвищим успіхом тяжкого шляху, який пройшло українське суспільство у досліджуваній нами період від пізнього Середньовіччя до новітнього часу? Будучи щирими, ми маємо говорити про різні проекти української національної ідеї, які конкурували між собою, і це яскраво увиразнює історія ХХ століття. Однак, беззаперечним є те, що кожна національна ідея висловлювала свою візію майбутнього саме України. І як український державницький проект, робила свій внесок у колективне ціле української самостійності. А відтак, ми хочемо дати ствердну відповідь. Так, у 1991 році йдеться про перемогу української ідентичності. Перемогу у боротьбі, в якій не існує ані остаточних звитяг, ані безнадійних фіаско. Перемогу, яка дається титанічними зусиллями і, як чемпіонський пояс, має бути щоразу знову захищеною. Оцінити масштаби цієї перемоги і її ціну – справа сучасників.

ХХ століття – століття двох найбільших воєн в історії людства. Це час краху старого світового порядку з його змаганням імперій, і перехід до світового змагання націй, які одночасно не полишають намірів до об'єднання заради спільного майбутнього землі. Найбільша політична інституція ХХ століття – Організація Об'єднаних Націй – є уособленням таких потуг. Національна самобутність, одночасно наголошує на необхідності пошуку нових вимірів міжнаціональної комунікації і порозуміння.

В той же час, минуле століття нагадує нам про спроби деспотичних імперських проектів на безальтернативну світову ге-

гемонію. Українські землі були в центрі змагання цих проектів, і кожен з них не уявляв свій успіх без України у своєму складі. Вони боролись за Україну як за житницю і джерело сільськогосподарських продуктів, без яких було неможливо забезпечити військові кампанії. Сучасний американський історик Тімоті Снайдер назвав територію між Берліном і Москвою першої половини ХХ століття «кривавими землями», де Україна перебувала в самому серці. Британський геополітик Джон Маккіндер говорив про Східну Європу як про територію, в якій визначатиметься майбутнє світу. У центрі цієї території опинилася Україна. Геополітичне значення нашої держави залишається недооціненим, як і роль її самостійності у політичному майбутньому сучасної Європи.

Якби нації мали паспорти, датою народження модерної української громадянської нації слід було б зазначити 1914 рік. Перша світова війна почалась як конфлікт монархій і імперій, а звершилась як конфлікт націй і республік. Саме крах європейських імперій уможливив новий геополітичний лад, який прагнув до припинення воєн і поневолення народів через кредо «кожній нації – своя держава». Саме під час Першої світової війни почалася Українська революція. Її винятково заплутаний сюжет неможливо розповісти, не збившись або не пропустивши важливі епізоди.

До слова. Скільки українських національних режимів можна нарахувати в період з 1917 до 1920 років? Ми спробуємо назвати певні з них. Отже, йдеться про Українську Народну Республіку періоду Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським (березень 1917-го – березень 1918-го), Українську Державу гетьмана Скоропадського (березень – грудень 1918-го), Українську Народну Республіку періоду Директорії на чолі з Симоном Петлюрою і Володимиром Винниченком (грудень 1918-го – грудень 1919-го), Західно-Українську Народну Республіку (листопад 1918-го – липень 1919-го). Всі ці режими були сильними спалахами української державності. Та після довгої і кровопролитної боротьби переміг інший проект, а саме Українська Радянська Соціалістична Республіка у складі Радянського Союзу. Слід уточнити, радянська Україна під час свого виникнення охоплювала всі українські землі, окрім Галичини, яка опинилася у складі Польщі, Закарпаття, що потрапило до Чехословаччини, Буковини, що увійшла до Румунії, а також Криму,

який був у складі російської РСР. Перелічені території ввійшли до Радянської України аж під час і після Другої світової війни.

Українці були найбільшою неросійською національністю у складі СРСР. Більшовики не могли не рахуватися з українським національним рухом, а отже Ленін був змушений йти на поступки у національному питанні. Національний спротив на окраїнах, в якому Україна відігравала чи не найважливішу роль, змусив більшовиків надати республікам права автономій, яких вони не мали у складі Російської імперії. Звісно, Радянська Україна – не те, чого прагнув Шевченко або проголошував Грушевський і Центральна Рада Четвертим Універсалом. Факт відбувся: Україна постала не лише як історико-політичний або літературний нарратив, але і як окрема одиниця зі всіма формальними ознаками державності, а пізніше і як країна спів-засновниця ООН. І цього б не відбулось, якби не військові дії різних режимів Української революції. Іншими словами: Українська Радянська Соціалістична Республіка ніколи би не заіснувала, якби їй не передувала Українська Народна Республіка.

У 1920-х роках пост-революційна ситуація дозволила здійснитись новому українському національному відродженню. На теренах УРСР була дозволена українська преса, розвивалася поезія і література, український науковий академічний дискурс. Українська мова була офіційною і обов'язковою в державних інституціях. Нова економічна політика (НЕП), яку запровадив Ленін і яка замінила реквізицію хліба на фіксований податок, дозволила селу відродитися, а селянам міцно стати на ноги. Війна і революція сильно змінили українське селянство: вони перетворили його у революційно-національну силу, яка готова була захищати своє право на землю, на віру, народні традиції та мову. Хоча українська національна революція формально і прогнала, іскра, яку вона викресала серед народу, не погасла. Більшовики мусили реагувати на ці настрої а тому змушені були йти на поступки.

Це змінилося з остаточним захопленням ключових владних повноважень у СРСР Йосипом Сталіним у 1929 році. Він проголосив політику індустріалізації, колективізації і культурної революції. Сталін і кремлівські вожді не довіряли українцям, вважали, що вони малопридатні для будівництва комунізму. Досить сказати, що до самої смерті Сталіна жодний українець таки й не став першим

секретарем Комуністичної партії України. Радянська Україна виривалася з-під контролю Кремля, а тому стала одною з головних цілей сталінських репресій. «Чистки» і ліквідації були застосовані не тільки щодо української інтелігенції, але й до всього республіканського комуністичного керівництва. Микита Хрущов, який у 1938 році посів посаду Першого Секретаря ЦК комуністичної партії України, у своїх мемуарах згадував, що після Сталінських репресій 1930-х йому здавалося, ніби Україною пройшовся «новий Мамай».

Але найбільше від сталінської політики постраждало українське село. По суті, Сталін розпочав нове закріпачення, в межах якого селяни повністю позбавлялися землі і майна. У селян відбирали не лише врожай, а й щоденний провіант, тож незабаром в Україні почався голод. Російські історики стверджують, що голод 1930-33 рр не був геноцидом українського народу, адже в цей час голодували у різних куточках СРСР. Новітні дослідження доводять, що смертність українців була у рази більша, аніж смертність росіян чи білорусів, причому, не лише в Радянській Україні, але й на сусідніх землях, де мешкали Українці. Якщо у 1932р. голод дійсно мав все-союзний характер, то у 1933 р. він був вимірний спеціально для України. Це було цілеспрямоване знищення українського селянства як основи української нації.

Варто наголосити, що селяни не вмирили покірно. Україна була охоплена селянськими повстаннями і, на відміну від селянських повстань на інших територіях СРСР, українські часто мали національний характер. З іншого боку, Сталіну не йшлося про знищення всіх українців. Його метою було звести їх зі стану повноцінної нації до частини «радянського народу». Якщо у всій Європі проходив рух із селян – у націю, то в СРСР у 1930 року стався перехід від селян до безправних колгоспників.

Можна сказати, що з 1914-1939 рр було здійснено подорож української національної ідеї «туди й назад». Національне відродження часів революції та 1920-х років було істотно нівельоване сталінськими репресіями 1930-х.

Що ж відбувалося у Західній Україні, тобто Галичині, Закарпатті й Буковині, які опинилась у складі Польщі, Чехословаччини і Румунії? Українці, які були в цих державах національною меншиною, з різною мірою успіху продовжували національно-визвольну

боротьбу. Після нападу Гітлера на Чехословаччину закарпатські українці вдалися до спроби проголосити власну державу – «Карпатську Україну». Вона була захоплена сателітом Гітлера – Угорщиною, але підпільно продовжила існування українська військова організація «Карпатська Січ».

У Галичині й Волині виникла і зростала у силі Організація Українських Націоналістів. З 1929 року її очолював Євген Коновалець, а після його вбивства агентом сталінських спецслужб у 1938 році ОУН розкололася на два крила – «бандерівців» на чолі зі Степаном Бандерою та «мельниківців» на чолі з Андрієм Мельником.

Непростою для нашої історії залишається тема військово-політичної боротьби ОУН під проводом Степана Бандери, а також співпраці українців із гітлерівським режимом. Під час Другої світової війни моменти такої співпраці були. ОУН вбачала можливість побороти російський більшовизм на українських територіях за допомогою гітлерівської Німеччини. Але так само ОУН співпрацювала і з литовським урядом, і з британською розвідкою – з будь-ким, хто міг допомогти втілити мету – створити незалежну українську державу. Для самого Степана Бандери відносини з нацистами закінчилась його ув'язненням у концтаборі Заксенхаузен, адже німці не пробачили йому українських самостійницьких тенденцій. Пізніше Бандера почав боротьбу і з нацистами. В німецькому концтаборі Аушвіц загинули два рідні брати Бандери, а в Заксенхаузені опинився й інший провідник ОУН Андрій Мельник.

У роки війни ОУН створила Українську Повстанську Армію (УПА), яка воювала проти усіх ворогів української держави – Польщі, Німеччини та СРСР. До ОУН й УПА в Україні ставляться по-різному. Одні вважають їх героями, інші – антигероями. Але яке б не було ставлення до українського націоналістичного руху, не можна заперечити безумовний факт: цей рух боровся за незалежну державу для українського народу. В межах визвольної боротьби ОУН(б) вдалася до насильства, яке подекуди ставало неконтрольованим. І це ще неодноразово постане предметом важкого діалогу українців з поляками і євреями. Національні помилки, як і національні травми слід визнавати. Та, в той же час, слід враховувати загальноєвропейський контекст міжнародної військово-політичної ситуації першої половини ХХ століття. Це – час терору більшовиків, фашизму Муссоліні,

Рейху Гітлера, збройних революцій, світових війн і геноцидів. Діяльність українських націоналістів можна назвати «Цайтгайстом» (від нім. *Zeitgeist* – Дух Часу), вона була цілком у дусі того страшного часу. Це жодним чином не виправдовує українців, які під його впливом також допустилися помилок, але мотивує сучасників до визнання і відповідальності за трагічні епізоди власного минулого.

Перемога СРСР у Другій світовій війні приєднала західні українські території до складу Радянської України. Згодом, до складу України увійшов і Кримський півострів. Сталінські часи минули. Хрущовська «відлига», брежньовській «застій» і горбачовська «перебудова» по-своєму змінювали і впливали на українське національне питання. Більшовицький масовий терор завершився, але залишилися репресії проти нової української інтелігенції та дисидентів у 1960-80-х роках. Це десятиліття, коли українці стають більш міським, а не селянським народом. Після десятиліть русифікації міста в Україні були осередками російської культури, і селяни, переселяючись в міста, асимілювалися в цю культуру. Асиміляція створювала загрозу зникнення української національної ідентичності. Тож дисиденти – письменники, поети, публіцисти – стають на захист української культури. Це викликає нові репресії з боку радянської влади. Однак у тяжких умовах таборів і заслань виникають нові політичні тренди. Саме в таборах українські, єврейські, кримськотатарські дисиденти об'єднують свої інтелектуальні зусилля заради антирадянської боротьби. Виникає інтелектуальне ядро партій нової української нації, в основі якої покладено не етнічне походження, а громадянські свободи і права людини.

Радянська Україна з самого початку постала з вимушеного компромісу двох ворожих сил – українського національного руху та комуністичної влади. Жодна з цих сил не могла встановити свою одноосібну владу над Україною. Баланс цих сил постійно змінювався. Кожен раз коли слабшав комуністичний центр, зростала сила українського руху. Аж до смерті Сталіна українців не допускали до верхніх ешелонів влади ані в Москві, ані в Києві. Ситуація змінилася після його смерті – за часів Хрущова і Брежньова. Кар'єри обидвох були міцно пов'язані з Україною, і вони опиралися на українські партійні кадри, активно залучаючи їх до управління імперією. Проте умовою було, що українці зречуться своїх національних амбіцій,

перейматимуть російську культуру і мову. Зрештою, у другій половині ХХ століття в Україні спостерігався певний парадокс: українців було дуже багато як серед владної еліти, так і серед дисидентів.

Відповідно, українська ідентичність набула двох специфічних вимірів – радянського і національного. Радянський вимір не заперечував існування українців, але зводив їх до рівня етнічної групи. Національний же наголошував, що українці повинні мати політичні права і самобутню культуру.

Ці два виміри української ідентичності мали різний географічний і соціальний простір. Радянський домінував головним чином на індустріалізованому Сході, національний – на аграрному Заході. Але ця картина «двох Україн» сильно спрощена. Мало хто зараз пам'ятає, який внесок в українську незалежність зробив шахтарський Донбас.

Досить згадати: перша декомунізація відбулася у промислових районах українського Донбасу. Під час масового страйку 1989 року шахтарі були першими, хто вигнав осередки комуністичної партії з шахт у 1989 році. Донбас був проблемною територією для кожної держави – і Російської імперії, і Радянського Союзу. Тут були живі традиції бунтівливого степу. Донбас, по суті, є теж пограниччям – через нього проходить межа між козацтвом запорізьким і козацтвом донським. Його новітня історія нагадує історію Січі, яка часом підтримувала козацьку державу, а часом бунтувала проти неї. Але у 1991 році, під час розвалу СРСР, мешканці Донбасу, як і решта російськомовного Сходу, підтримали ідею української незалежності. Без цієї підтримки українська незалежність ніколи не дістала б такого вражаючого результату – 90% під час референдуму 1991 р.

Донбас став проблемною територією і для незалежної України. Однак немає сумніву, що якби не російське втручання навесні 2014 році, конфлікт навколо Донбасу вдалося б вирішити мирно, і всі його території залишилися би у складі України.

Під час російської агресії 2014 року форпостом незалежності на Сході став Дніпропетровськ – теперішній Дніпро. Хоча більшість населення тут є російськомовним, вони є патріотами України. Значною мірою це пояснюється наявністю тут сильних регіональних еліт, які пов'язують свою долю з Україною та живучістю пам'яті про козацтво.

Те, що теорія «двох Україн» мало що пояснює, найкраще по-

казує столичний Київ. Більшість його населення говорить тією ж мовою, що в Дніпрі чи Донбасі – а голосує так само, як україномовний Львів. Київ був місцем двох Майданів. Як писали у січні 2014 року провідні світові публічні інтелектуали, «український Майдан репрезентує Європу в її найкращій якості, такою, якою багато мислителів минулого та сьогодення уявляли її – як уособлення фундаментальних європейських цінностей».

Трансформація Києва з центру радянської республіки у столицю незалежної України стала можливою завдяки багатьом причинам. Одною з головних є поява нового покоління, яке зовсім позбавлене досвіду Радянського Союзу. Це – покоління, яке виросло у цілковито нову добу. Добу як нових можливостей, так і нових загроз, які спричинюються технологічним прогресом та глобалізацією. Кожне покоління стоїть перед викликом, як збільшити можливості і зменшити загрози, щоб зробити світ більш безпечним і заможним місцем для життя. Щоб змінити світ, головною платформою для молодих українців є Україна. Нація є головною платформою для входження у сучасний світ кожної і кожного з нас. Якщо хочеш міняти світ – починай з України. А ключем для входження у світ є формулювання власної ідентичності. Мистецтво успішної ідентичності просте на словах, але нелегке на ділі: як змінюватися і розвиватися, аби залишатися собою.

Історія показує, що досі українцям це вдавалося – причому часто у дуже тяжких умовах. Треба думати, що так само це вдасться і наступним поколінням.

Головне: як поєднати сучасні змінами та виклики майбутнього із сильними сторонами своєї національної традиції. Але для цього треба час від часу повертатися у точку, звідки починалася ця традиція, щоб ще раз осмислити, в чому наша сила.

Пограниччя часто стає джерелом трансформацій. Це, одночасно і місце, небезпеки і місце можливості. У 1991 році всі ми від заходу до сходу, від півдня до півночі обрали для себе спільне майбутнє у незалежній державі. Так почалася наша новітня історія. Тож давайте скажемо ще кілька слів про набуття Україною незалежності у 1991 році. Наступний, заключний етап буде про новітню історію – про наше сьогодення, а можливо, певною мірою, і про наше майбутнє.

VI. УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДЯНСЬКА НАЦІЯ І СВІТ

Найважче говорити про історію сьогодення. Ми маємо досягнути відкритої історії, ту якою самі наразі є, ту яку творимо. Цей ризикований крок позбавляє нас міцного ґрунту методики історіографічної науки, і скеровує, радше, у вимір вільних міркувань і історико-філософських інтерпретацій.

У 1991 році Україна здобула незалежність. Це сталося як завдяки реалізації столітніх прагнень українського народу, так і завдяки розпаду Радянського Союзу. Гіпотезам про причини зникнення Радянського Союзу з політичної карти світу присвячені сотні і тисячі наукових праць. Ми ж спробуємо лише коротко вказати найбільш істотний, на наш погляд, чинник. Історики, журналісти, політики називали серед причин розпаду Союзу економічну кризу, управлінські прорахунки, технологічні катастрофи тощо. Всі ці фактори мали свій вплив. Та світова історія знає приклади, коли держави переживали війни, голод, екологічні і демографічні катастрофи, однак зберігали політичну єдність. А от без розуміння політичної доцільності свого існування держава існувати не може. Зокрема, не може впоратися з усім комплексом своїх внутрішніх і зовнішніх викликів. Наша теза полягає в тому, що Союз був приречений, адже за самою своєю суттю містив суперечність між власною формою і власним змістом. Держава, яка позиціонує себе як союз автономних республік, не може бути одночасно авторитарною імперією. Вона має бути або складним механізмом взаємодії автономних центрів, або остаточно визнати свій імперський статус з домінантною диспозицією одного з них. В якості єдиного домінантного центру Союзу росіяни розглядали себе. Однак, союзні республіки не дозволили їм остаточно знищити власну суб'єктність. Можна сказати, Союз не впорався з національним питанням. Істотну роль тут відіграла і сама російська національність з її домінантними амбіціями. Наприкінці 80-х, на початку 90-х, фатальний для СРСР конфлікт виник в самій Москві, як конфлікт між урядом Російської Союзної Радянської Республіки і центральним урядом СРСР, або як його можна спрощено назвати, конфлікт між Борисом Єльциним і Михайлом Горбачовим. Союзні республіки скористалися слабкістю центральної влади для проголошення незалежності від неї. Першими домінації Москви позбулися балтійські країни, але їх вихід зі складу імперії ще не за-

грожував самому її існуванню. Як ми вже зазначали, українці були найбільшою неросійською нацією СРСР, тож проголошення незалежності Україною було важливим сигналом для інших республік.

Ухвалення Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 році було ініційовано партією Народний Рух України, кістяк якої склали українські дисиденти. Він був підтриманий Комуністичною партією України, функціонери якої вбачали власні вигоди у відділенні від московського керівництва. Однак, остаточне рішення про незалежність було ухвалено українським народом на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991р. Московське політичне керівництво покладало особливі сподівання на російськомовне населення України, в першу чергу на Донбас і Крим, однак і в Донбасі і в Криму народне волевиявлення дало більш як 90% за проголошення незалежності. В той же день, 1 грудня 1991 році, українці обрали першого Президента нової держави, колишнього комуніста, який до виходу з партії очолював національне крило серед партійного керівництва – Леоніда Кравчука. Спираючись на рішення українського народу, Кравчук зміг зайняти безкомпромісну позицію у відносинах з Москвою.

Чим керувалися українці, коли робили вибір на користь української незалежності у 1991 році? Ми спробуємо проаналізувати певні мотивації нижче, а зараз сформулюємо дуже грубо і узагальнено: вони прагнули кращого життя.

Перша серйозна політична криза виникла вже у 1993 році, коли шахтарі Донбасу влаштували масові страйки у Києві через скрутні економічні умови свого регіону. Нове українське керівництво, яке складалося з колишніх комуністичних кадрів, не вдалося до істотних державницьких реформ. По суті, належним чином не розпочалися процеси модернізації, і це обурювало українське суспільство. Питання модернізації і пошуку політичних еліт, які здатні її здійснити, стане наріжним питанням протягом всього існування новітньої української держави.

У 1994 році під тиском політичної кризи Леонід Кравчук оголосив дочасні президентські вибори, які згодом програв.

За 30 років незалежності Україна мала шістьох президентів, і всі вони були обрані у демократичний спосіб. Відбулися 3 революції – Помаранчева 2004 році, Революція гідності 2014 році. Сюди ж

можна зараховувати Революцію на граніті 1990 році. У 2000-2001 рр суспільство охопили масові громадянські протести, які увійшли в історію під назвою «Україна без Кучми». А у 2014 році розпочалася українсько-російська війна. У 2019 році, в умовах цієї війни, відбулися вибори Президента України, які деякими публічними інтелектуалами були названі «електоральним Майданом», або «електоральною революцією».

Може здатися, що незалежна Україна перебуває в стані перманентної політичної кризи, логіка якої залишається неясною. Та чи наважимося ми на спробу підвести ці та інші події під певний спільний знаменник, який строго пов'язаний з нашим попереднім викладом? Чи можна назвати новітню історію України розвитком та увиразненням української ідентичності?

Нагадаємо, на початку ми схарактеризували сутність ідентичності як волю до самостійності і спільний смисл, який визначає заради чого реалізується воля. Якою є ситуація сучасної української волі? В чому спільний, колективний смисл сучасних українців?

За пройдешні 30 років очевидним для нас стало те, що українське суспільство не вагається користатися своїм правом на бунт проти будь-яких політичних еліт, які не відповідають його очікуванням. Шість президентів і три революції – підтвердження цьому. Демократична політична традиція західного зразка, носіями якої були українські козаки, залишається безумовною засадою політичної і правової свідомості українців. Ані білоруси, ані росіяни, які так само як і ми опинилися в умовах нових держав у 1991 році не подужали утворити демократичний політичний лад, незважаючи на певні відчайдушні спроби скинути своїх диктаторів. Українська ж воля, як політична спроможність суспільства, щоразу нагадує будь-якій українській владі хрестоматійне шляхетське гасло: «Нічого про нас – без нас!».

В чому ж полягає колективний смисл сучасних українців? Адже за нашою формулою ідентичність не утворюється на підставі якогось одного чинника, вона потребує обох – волі та смислу. На попередніх етапах ми бачили, як українські козаки об'єднані спільною справою захисту православної віри здійснили перший проект української держави – Гетьманщину, як у ХІХ столітті національно-визвольний рух продовжувався під стягом української культури

і творчості, як у ХХ столітті ідея самостійної української держави поставала смислом української ідентичності, навіть за умов певних відмінностей державотворчих ініціатив. Що ж об'єднує нас сьогодні? Чи є глибинний смисл у історичних подіях сучасної України, які лише при поверховому аналізі можуть здатися хаотичними?

Сказати, що нас об'єднує ідея сучасної громадянської нації, певною мірою, означає сказати все, і одночасно, не сказати нічого. Ми маємо дати цій тезі більш розлогі коментарі, а можливо, й інші формулювання. Тож ризикнемо дати таке, можливо й дещо метафоричне визначення: українці об'єднані ідеєю Західної цивілізації. Ідеєю Європи, яка є її колискою. А засадничим процесом, який здійснив західну цивілізацію є модернізація.

Якими істотними рисами можна визначити процес модернізації? Йдеться про сукупність чинників, які не працюють один без одного, але лише всі разом: громадянські свободи індивіда по відношенню до держави, права людини, свобода віросповідання, економічне благополуччя, право на культуру і творчість, доступність освіти, свобода громадських і політичних об'єднань, свобода слова, система державних інституцій з розподілом на гілки влади, електоральне право, недоторканість приватного життя тощо.

Розвинені країни західної цивілізації демонструють приклад здійсненності модерного суспільно-політичного і економічного ладу. І до такого ладу прагнуть українці.

Саме анти-модернізаційні тенденції владних еліт незалежної України, щоразу приводили до нових спалахів громадянської непокорі, починаючи із шахтарських страйків 1993 року, завершуючи «електоральним Майданом» у 2019 році.

І коли ми говоримо, що очікуванням радянських українців, які виборювали собі право на незалежність, було краще життя, ми маємо на увазі модернізацію. У всій сукупності її безумовних ознак. Не має значення, які фактори модерного проекту порушує держава: право на свободу слова і життя, проти чого виступала акція «Україна без Кучми»; електоральне право, порушення якого призвело до Помаранчевої революції; право на економічне зростання, як під час шахтарських страйків 1993 року; права на громадянську свободу від свавільних дій держави і права на визначення загальнонаціонального політичного курсу, наслідком порушення яких стала Революція

Гідності; права на модерну інституційно впорядковану державу без корупції, порушення якого передувало «електоральному Майдану». Всі ці явища щоразу віддаляють нас від Заходу. І суспільство не може з цим змиритися. Своєю громадянською непокорою українці наче раз у раз промовляють: «Україна це Європа, і ми здатні скинути кожную політичну еліту, яка не відповідає вимогам модернізації».

Наш шлях і наше намагання охопити історико-філософський контекст еволюції української ідентичності добігає кінця. Як ми побачили, ідея ідентичності має плинну складову, яка і спонукає її до невпинного поступу. Звісно, і віра, і культура, і мова, і держава, залишаються засадничими елементами української ідентичності.

Однак, нам йдеться і про дещо більше. Йдеться про громадянську націю з модернізованим суспільно-політичним ладом у складі європейських народів. Свій іспит на статус громадянської нації, ми склали на початку російсько-української війни, коли як російсько- так і україномовні громадяни України, євреї, кримські татари, інші українці разом стали до збройного (і не тільки) опору проти імперських амбіцій путінської Росії. Ці дії були і опором проти зазіхання на наше право бути частиною Західної цивілізації. Опором проти зазіхань на наше право бути модерними.

І навіть, якщо хтось скаже, що Європа і Захід, мають свої кризи, ми відповімо: кризи не є занепадом. А подекуди навіть навпаки, вони є джерелом нових можливостей і увиразненням розвитку суспільства. Європі давно пророчать стагнацію, однак її ідентичність живе доти, допоки щоразу відроджується. Сьогодні громадянське суспільство західного зразка народжується в Україні. Проходячи через складні процеси трансформації, Україна має що повідомити світу. Тож, слідуючи нашій тезі про ідентичність, яка виникає на пограниччі, ми скажемо: сьогодні настав час українців брати участь і у формуванні сучасної ідентичності Європи.